

Валентина МАТЯХ
(Київ)

**НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА
ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНОЇ
СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ
(нетрадиційний ракурс дослідження)**

На сьогодні доведено, що в історії будь-якого суспільства присутні так звані «вузлові точки», «критичні повороти», які докорінним чином змінюють психологічний клімат доби, втягують людину «в гущу історичних подій», змушуючи її брати «під сумнів звичні оцінки, гостро усвідомлювати проблемність свого існування і нестійкість

системи ціннісних орієнтирів», а суспільство — відшукувати «нову консолідачу ідею, ...яка виступає як оціночний критерій історичних подій і ситуацій наступного періоду аж до чергової переоцінки всієї колективної взаємодії»¹. Такою «вузловою точкою», подією епохального значення в історії українського народу на зламі середньовіччя і нового часу стала Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького. Без будь-якого перебільшення можна твердити, що вона (поряд із революційними змінами в політичній, соціальній та економічній сферах) справила вирішальний вплив на духовність українського етносу, ставши своєрідним синтезатором всього попередньо набутого досвіду української спільноти в означеній сфері і каталізатором нових якісних зрушень в його суспільній свідомості, зачепивши при цьому всі її рівні (від побутового до теоретичного) та існуючі форми виявлення. Причому цей вплив можна спостерігати щонайменше в трьох площинах. По-перше, він виявляється в свідомості людей — сучасників і учасників подій; по-друге, обумовлює зміну стереотипу щодо сприйняття українця і України в ментальності оточуючих народів; по-третє, простежується в ціннісних орієнтаціях та оціночних критеріях кількох поколінь нащадків. Власне, в екстраполяції подій Визвольної війни на духовну сферу ми маємо справу з своєрідним політичним феноменом, під дією якого перевага революційних, новаційних цінностей у свідомості українського суспільства над їх традиціоналістським набором обумовила вартісну перебудову всіх галузей його життя, сприяла входженню молодої держави в цивілізаційну ауру європейського континенту.

Сьогодні в історіографії лише започатковуються підходи до всебічного вивчення цієї важливої наукової проблеми. Очевидно, такий стан речей обумовлюється значною мірою складністю самого предмета дослідження. Адже мова йде про екстраполяцію цілком конкретної, зматеріалізованої історичної події на гносеологічну субстанцію, причому субстанцію надзвичайно різнопланову.

Не відкидаючи з рахунку здобуток українських вчених у галузі вивчення української ментальності², зауважимо, що дослідження свідомісного рівня українського суспільства (як категорії історичної) в переломну добу переходу від середньовіччя до нового часу, яка отримала в народі назву Хмельниччини, практично не має традицій в історіографії. Подібні сюжети якщо і залучалися дослідниками середини XIX — перших десятиліть XX ст. (М. О. Максимович, М. С. Грушевський, М. І. Костомаров, М. Василенко та інші³), то лише в якості ілюстративного матеріалу до зображення та пояснення сутності конкретних історичних перипетій доби. Виняток в цьому відношенні

становлять лише праці В. Липинського⁴, в яких автор спробував простежити конфлікт шляхетського і козацького світосприйняття, трансформацію ідеї козацького автономізму в державотворчий ідеал української нації, дослідити прояви монархічної ідеї в свідомості української правлячої еліти, та студії над державною ідеєю Д. Донцова⁵, І. Кревецького⁶ та М. Возняка⁷ (хоча ці дослідники переважно акцентували увагу на періодизації історії української державної ідеї, ніж на її свідомільному аспекті).

В подальшому на перешкоді вивчення психологічного фону Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. стала хибна офіційна концепція, привнесена в історичну науку партійними та державними ідеологами. Окрім аксіомного утвердження в історіографії стереотипу споконвічного устремління українського народу до воз'єднання в єдиній державі із своїм старшим братом — російським народом та класовості в оцінці тих чи інших явищ як матеріальної історії, так і духовності, ця концепція значно обмежувала хронологічні рамки Визвольної війни, тим самим звузивши її сутність до боротьби за звільнення від польсько-шляхетського гноблення заради піддання «під високу руку» Московської держави. В таких умовах звернення науковців до ідеологічного надбання повсталого народу заздалегідь спрямовувалося в наперед задане русло і не знайшло в історичних розробках (окрім праць І. П. Крип'якевича⁸ та Ф. П. Шевченка⁹, в яких дотично до історичного контексту доби розглянуто окремі аспекти ідеологічної, політичної, соціальної та історичної форм свідомості, а також стереотипи сприйняття Української держави світовою спільнотою) щонайменшого якісного вияву.

В 70–80-х рр. до вивчення історії Визвольної війни звертаються представники молодшої генерації українських істориків. В їх працях розглядаються питання світогляду селянства й козацької голоти та трансформації в ньому уявлення про суспільний устрій України¹⁰, вперше в вітчизняній історіографії порушується питання про необхідність дослідження впливу подій воєнного часу на формування соціальної свідомості української людності¹¹, визначаються основні форми виявлення цього процесу на двох її свідомісних рівнях — в ідеології та соціальній психології¹².

Звичайно, було б некоректним не згадати спеціальні розробки, які були здійснені впродовж попередніх десятиліть в зарубіжних центрах українознавства. Насамперед маємо на увазі монографічні дослідження Т. Хінчевської-Геннель¹³ та С. Величенка¹⁴, студії О. Оглоблина¹⁵ та М. Стакова¹⁶. Однак відірваність від джерельної бази не дозволила цим науковцям охопити всієї глобальності змін в духовному житті

українського народу у другій половині XVII ст., покликаних до життя, поряд з економічними та соціальними чинниками, і майже 30-річним воєнним протистоянням на ареалі етноукраїнської території. Зокрема, зведення канадським дослідником сутності Визвольної війни до рамок повстання «в ім'я короля й справедливості» і обмеження ідеологічних засад політичної програми Б. Хмельницького улегтимненням в масовій свідомості «володарної ідеї» в умовах відсутності династичної тягlostі за козацтвом — фактичним правлячим станом входить в суперечність не тільки з тогочасною історичною дійсністю, а й з здобутками історичної науки в галузі дослідження суспільно-політичних рухів та національно-визвольних воєн доби середньовіччя і нового часу.

Зрушення в національній свідомості сучасного суспільства, які відбуваються під впливом проголошення Акту про державну незалежність України та необхідності утвердження самостійного державного організму, відкрили сприятливі умови для розвою історичної науки в плані розширення проблематики історичних досліджень та залучення для цього ширшої джерельної бази. Звернення уваги на державотворчий процес на терені українських земель в XVII–XVIII ст., 400-літній ювілей творця незалежної козацької держави гетьмана Б. Хмельницького та 350-а річниця від початку Визвольної війни українського народу обумовили появу ряду історичних праць, автори яких спробували по-новому поглянути на, здавалося б, вже добре вивчену історію Хмельниччини та віднайти в її історіографії чимало незаповнених лакун. До числа їх належить і проблема впливу Визвольної війни на суспільну свідомість нації, для комплексного наукового розв'язання якої сьогодні створилися реальні можливості.

Однак зауважимо, що ставлення науковців до цієї проблеми продовжує залишатися досить неоднозначним і не завжди адекватним тогочасним реаліям. Чималу роль в цьому відіграють ті концептуальні засади, з яких той чи інший дослідник підходить до загальної оцінки доби XVII–XVIII ст. та місця і значення у ній подій Визвольної війни. Так, сучасна академічна медієвістична школа, спираючись на традиції української національної історіографії, в якій утверджився погляд на історію Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. як на один із найцікавіших епізодів всесвітньої історії¹⁷, а Хмельниччина оцінюється як подія екстраординарного значення в долі українського народу, за наслідками адекватна німецькій реформації та Великій французькій революції¹⁸, підходить до оцінки Визвольної війни як епохального за своїми політичними, соціальними, економічними та етнокультурними результатами періоду української історії, який водночас став своєрідним рубежем для витворення новаційних позитив-

них стереотипів та вкорінення їх в свідомості українського суспільства. Саме з цих позицій було вироблено нову концепцію Визвольної війни¹⁹, згідно якої хронологічні межі розширені до 1676 р., після якого «обезкровлені здеморалізовані народні маси України були вже неспроможними піднятися на боротьбу за незалежність, створення національної соборної держави»²⁰, і відповідно збагачено її сутнісний зміст; змальовано соціально-політичний портрет творця Української держави²¹. Відповідно історіографія збагатилася новими розробками з проблеми впливу війни на суспільну свідомість доби²², вкорінення в ній нових суспільних стереотипів мислення та ідей загальноцінного значення (зокрема, ідеї української державності, ідеї соборності Української держави, ідеї спадковості гетьманської влади тощо)²³.

З іншого боку, в працях окремих істориків спостерігається тенденція до сприйняття Хмельниччини як страшної трагедії для українського народу та його сусідів, що за своїми масштабами не переросла рамок звичайного козацького повстання, щоправда, наймасштабнішого, яке «на багато століть уперед, якщо не донині, визначило національний ідеал, довкола якого невдовзі вперше в єдиному ритмі почали обертатися й елітарна, й простонародна культури, — постать героя-козака, символічного борця за волю України»²⁴, і тим самим перетворилося на підґрунтя як націоналістичної, так і марксистсько-ленінської історіографії для створення відповідного ідеологічного міфу, успадкованого (за твердженням прихильників цієї концепції) «сучасним історіописанням»²⁵. Подібна точка зору накладає відповідний карб і на сприйняття її прибічниками психологічного аспекту Визвольної війни як епохи «бездомності духу»²⁶, обумовлюючи тим самим появу низькопробних та заздалегідь упереджених праць²⁷.

В контексті вищесказаного спробуємо хоча б контурно прослідкувати історичні реалії, в умовах яких формувався психологічний фон Хмельниччини, і крізь їх призму накреслити можливі підходи до розв'язання поставленої в заголовку проблеми.

Перш за все слід пам'ятати, що всі інновації, привнесені в суспільну свідомість України політичними подіями середини XVII ст., не лягали на чистий аркуш, а більшою чи меншою мірою підготовлялися попереднім розвитком суспільного та духовного життя українського етносу. В свіtlі цього важливого значення набуває питання про духовний стан суспільства напередодні повстання Б. Хмельницького в січні 1648 р. та започатковані на цьому етапі його ідеологічні та ідейні передумови. Зауваживо, що переважна більшість дослідників сходиться на тому, що Визвольна війна застала українське суспільство в момент його досить високого та водночас складного духовного

розвитку, який в історіографії оцінюється як період національного піднесення²⁸. Зміну світоглядної системи в свідомості українського суспільства зафіксували ренесансно-гуманістичні та реформаційні ідеї, які почали поширюватися в українських землях, набуваючи тут своєрідного національного забарвлення, спрямованого на «осмислення актуальних проблем українського суспільства»²⁹, зокрема, створення «ідеології визвольного руху» на основі орієнтації на візантійські та давньоруські культурні традиції³⁰. В суспільну свідомість все глибше вкорінюються стереотипи громадянських свобод, національного самовизначення, релігійної толерантності тощо³¹. На практиці це означало, що на ареалі етнічноукраїнських земель відбувалося становлення української нації³². З цього моменту, за визначенням М. В. Вахабова, «національна свідомість набуває суспільно-політичного значення»³³. В ній все чіткіше вкорінюються ідеї соціальної справедливості, «обрання альтернативою експлуататорському суспільству ідеалу суспільного устрою, побудованого на принципах співжиття ранньохристиянської общини, обґрунтування природної рівності людей»³⁴, тобто, тих свідомісних стереотипів, які незабаром стали лозунгами повсталого народу.

Втім, дискусійність питання про рівень національної свідомості української людності на момент завершення першої половини XVII ст. засвідчують різні точки зору, які висловлено в новітній історичній літературі. Так, Ф. Сисин підходить до цього питання з досить високою шкалою оцінки³⁵. З погляду ж В. С. Степанкова, (зауважимо: останнім часом вчений схильний суттєво переглянути свою попередню концепцію) політична та національна свідомість українського суспільства на початок 1648 р. перебувала ще на досить невисокому рівні³⁶. Зокрема, на цей час ідея створення незалежної держави ще не опанувала українським громадянством внаслідок довготривалої перерваності процесу національного державотворення на ареалі етнічно-українських земель та деформування національної самосвідомості української еліти, а також домінанти в козацькому менталітеті соціальних і релігійних стереотипів³⁷.

Таким чином, вважаємо, що, приступаючи до дослідження стрімких зрушень в системі світосприйняття та ціннісних орієнтаціях українського суспільства протягом 1648–76 рр., насамперед варто чітко означити сукупність чинників, які лише протягом кількох років дозволили Україні не тільки продемонструвати своє «пан’європейське покликання», а й прилучитися через утворений тут «культ свободи» до «універсального фонду Європи»³⁸. Причому, у цьому контексті

свобода розуміється як прагнення до національної незалежності і громадянських прав³⁹.

Друге завдання полягає в окресленні кола тих свідомісних рівнів і форм, зміни у яких ставали загальнонаціональним надбанням з далекосяжними перспективами. При цьому перш за все необхідно акцентувати увагу на модифікаціях в політичній і соціальній свідомості. Здобутки історичної науки останніх років дозволяють твердити, що ці модифікації носили справді революційний характер.

Акумулювавши весь попередній досвід національно-визвольних рухів та збагативши його дійовими здобутками в сфері соціальної боротьби, Визвольна війна на першому її етапі докорінно переорієнтовує погляди і устремління як самого гетьмана, так і частини наближеної до нього старшини і української шляхи. В їх свідомості ідея козацького автономізму поступається «спрямуванню на досягнення незалежності національної держави та воз’єднання у її кордонах усіх українських земель»⁴⁰. Втіленню цієї мети у практику надалі підпорядковуються всі політичні, соціально-економічні та воєнні заходи українського володаря.

Консолідація громадянства навколо національної ідеї, яка на середину XVII ст. ототожнюється в Україні з ідеєю державності, вже сама по собі стає найякіснішою інновацією у політичній культурі українського народу. Вироблення її наріжних принципів припадає на першу половину 1648 р. З початком 1649 р. вона починає домінувати в політичних планах гетьмана. Відповідно на цей момент набуває чинності трансформація в політичній свідомості суспільства таких імперативів, як національна самоідентифікація, уявлення про владу і авторитет та їх закріплення в правових нормах, «народний ідеал громадського, демократичного рівноправного ладу»⁴¹, відношення до певних соціальних процесів і явищ, становлення державних інституцій, мовний аспект, просторово-територіальна орієнтація тощо. Всі ці фактори необхідно враховувати досліднику для з'ясування зрізу політичної свідомості суспільства.

Щодо свідомості соціальної, то тут вплив Визвольної війни, яка одночасно була і Селянською війною, перш за все позначається на «матеріалізації козацького ідеалу на величезній території українських земель», перетворенні його «на життездатний матеріал» новоутвореної соціальної будови⁴², а також на модифікації «віками культивованого стереотипу на корінне питання тогочасної епохи — питання про “землю та волю”»⁴³. В масах селянства формується ідеал «справедливого вирішення земельного питання»⁴⁴, тяглість якого простежується протягом всього XVIII ст., справляючи відповідний вплив на пра-

восвідомість рядового козака і селянина. Одночасно з цим збільшується тенденція до усвідомлення селянством особистих свобод, проявом чого стає масове покозачення населення, вимоги знищення великого панського землеволодіння⁴⁵, привнесення в соціальну свідомість елементів світосприйняття нового часу (ідеалу дрібної земельної власності, використання вільнонайманої робочої сили тощо)⁴⁶. Під впливом Визвольної війни в суспільній свідомості селян і козаків відбувається переосмислення соціальної політики як місцевої, так і урядової адміністрації⁴⁷. Однак при цьому не слід забувати і про зворотній бік медалі — а саме зміну ціннісних орієнтацій в соціальній сфері представників державної влади, насамперед гетьмана Богдана Хмельницького, який з перших кроків Національної революції взяв курс на збереження «соціальної рівноваги в громадянстві»⁴⁸, «обмеження надто широких прагнень окремих станів»⁴⁹. Саме зважена соціальна політика гетьманського уряду, врахування соціальних ідеалів козацтва та сформованих на Запорожжі «зародків національної державності» обумовили усталення на середину XVII ст. повноцінного державного організму «з демократичними рисами національного устрою та соціально-економічних відносин»⁵⁰.

Винесення хвилею Визвольної війни в епіцентр політичних подій в Україні козацького стану та необхідність улегітимнення його репрезентаційних функцій в очах світової громадськості не могло не позначитися позитивно на такому важливому зразі суспільної свідомості як свідомість історична. Започатковане в перші десятиліття XVII ст. формування в свідомості населення через історичні твори духу національного патріотизму шляхом вкорінення у ній «культу козацтва» і «культу пам'яті»⁵¹ набуває своєрідного апофеозу вже після перших близьких перемог повстанської армії. Новацію в порівнянні з попереднім часом стає вкорінення в ментальності українського народу через історичну пам'ять поколінь усвідомлення «тягlostі руської історії на території України при відсутності пануючої династії»⁵², а також «візії козацькою старшиною історичного процесу» як підстави для обґрунтування права на автономне і незалежне існування Української держави⁵³.

Ще одна проблема, яку не можна скидати з рахунку. В роки Визвольної війни суттєвої детермінованості в суспільній свідомості набуває християнська ідея, усвідомлення населенням ролі релігійного фактора, його значення в національно-визвольних рухах. Очевидно, на досліджувану епоху без будь-яких натягувань можна сфокусувати сучасне сприйняття українського православ'я як «концентрованого виразу самобутнього духовного розвитку українсько-

го народу»⁵⁴, через призму віровчення якого переломлювався комплекс соціальних та національно-визвольних ідеалів і ідеологічних установок суспільства. Вже на першому етапі Національної революції утворився своєрідний «кальянс релігії і нації»⁵⁵. Одночасно з цим не слід забувати, що саме під час Визвольної війни в суспільній свідомості українців все більшої чинності набувають секуляризаційні ідеї, які поряд з духовною охоплюють і сферу політичного мислення⁵⁶. Одночасно вже з 1648 р. в уявленні козацтва відбувається переосмислення самої християнської ідеї. Як стверджує О. Трофимчук, «ідея православ'я була тактично чинною для української справи до моменту завершення національно-визвольної революції». З часу постання Української держави православ'я втрачає свою роль провідника національної самосвідомості, оскільки ототожнюється з імперськими ідеалами Московщини⁵⁷.

Посилення в світогляді доби секуляризаційних тенденцій найбільш сильно позначилося на філософській формі світосприйняття. Перш за все ці зміни відбуваються на порядку і становищі в існуючій філософській системі теоретичних, етичних, естетичних та релігійних цінностей⁵⁸. Чільне місце в філософії доби посідають ідеї громадянського гуманізму та суспільного прогресу, спрямовані на ствердження «зміни на краще багатьох аспектів суспільного життя: пізнання і підкорення людиною природи для загального добра, розвиток науки і освіти, певна свобода особистості, утворення сильної централізованої держави»⁵⁹. В уявленні людності закріплюється трьохступенева схема світобудови: перший рівень Божественного провидіння; другий рівень володаря як символа держави; третій рівень колективної сили — народу⁶⁰. Відповідно до цієї схеми формується і харизматичність постаті Б. Хмельницького.

Протистояння світського і релігійного мислення досить рельєфно відбилося в літературі. В роки Визвольної війни посилюється започаткований письменниками-полемістами першої половини XVII ст. процес усвідомлення літераторами своєї функції глашатаїв новітніх ідеалів і ідей, покликаних до життя глобальним перетворенням суспільно-устроєвої структури українських земель⁶¹. Громадянська функція літературних творів проявляється в оспіуванні сюжетів реальної історичної дійсності⁶², в «генетичному зв'язку з давньоруською художньою традицією»⁶³. Найбільш яскравого вираження ці тенденції знайшли у поезії, думах, історичних піснях та переказах про Визвольну війну⁶⁴. Ці твори визначає високий пафос боротьби, життєверджуюча сила піднесення духу самоусвідомлення нації, усвідомлення Б. Хмельницького національним героєм. Ха-

рактерною їх рисою стає надання переваги політичним, соціальним подіям над релігійними проблемами⁶⁵. В піснях і віршах оспівується військова майстерність і міжнародна політика гетьмана, «сприйняття й оцінка людських взаємин керівника держави з кращими представниками його найближчого оточення»⁶⁶, розуміння його державотворчих заходів. Загалом у другій половині XVII ст. в Україні спостерігається тенденція до наближення літератури до потреб народних мас. Виведення в епіцентр твору образу «маленької людини» з притаманними їй рисами «стоїцизму, вірності християнським ідеалам... свідчило про поступове становлення ментальності української нації... з її самобутнім та своєрідним поглядом на світ»⁶⁷.

Відповідні зрушенні відбуваються і на рівні елітарної літератури. Нової чинності набувають полемічні твори, спрямовані на піднесення авторитету православного віросповідання. Поряд з традиційною тематикою в ораторській прозі починають звучати соціальні мотиви, які відображають світогляд нової української аристократії — козацької старшини, теми історичної спільноті слов'янських народів. Гуманістична насиченість літературних творів підсилюється шляхом застосування їх авторами секуляризаційних сюжетів з античності, виведення в образі літературних героїв видатних історичних осіб. «Найважливішою гуманістичною ідеєю» тут, як і в філософії, стає ідея «про свободу волі або «самовладдя» людини»⁶⁸.

Говорячи про ціннісний аспект суспільної свідомості, через який відбувається відбірковий підхід соціуму до тих чи інших свідомісних стереотипів — як-то уявлень, думок, ідей тощо, варто особливо виділити (поряд з філософією та літературою) мистецтво. У різноманітних його жанрах знайшло втілення не тільки сприйняття тогочасним суспільством подій Визвольної війни українського народу, але й основних суспільних ідей тогодення, зокрема, ідеї державотворчості, боротьби за державну незалежність, соціальне рівноправя. В монументальних творах, архітектурі, книжковій графіці, портретному живописі відбувається боротьба теологічного та світського рівнів свідомості, почуття любові до батьківщини, патріотизму, зростання самосвідомості нації, ствердження ідеї спадковості від Давньоруської держави. Водночас мистецькі твори несуть на собі і реакцію на соціально-політичні зміни представників протилежного табору — української та польської аристократії.

Підготувавши на попередньому етапі свого розвитку на базі ідей гуманістичного та ренесансного світогляду «ідеологічні основи визвольної епопеї» середини XVII ст.⁶⁹, українське мистецтво

другої половини XVII — початку XVIII ст. відбило у своїх творах струнку та своєрідну систему суспільних, моральних, релігійних та філософських поглядів, що утвердилися в тогочасній ментальності⁷⁰, розробивши самобутні оригінальні форми стилістичного відтворення історичної дійсності.

Однак було б несправедливим, якби стосовно психологічного клімату та світосприйняття доби Національно-визвольної війни в Україні звучала лише мажорна тональність. Не слід забувати, що відносна соціальна стабільність в суспільстві спостерагалась лише на її першому етапі, хоча вже в цей час міжстанова та внутрістанова ієрархія створювала реальні передумови для розвитку диференційних процесів, що позначилося і на установках та нормах поведінки різних суспільних прошарків. Вже по смерті гетьмана в системі ціннісних орієнтацій української нації відбувається черговий крін, на жаль, на цей раз з мінусовим зарядом, що в значній мірі пояснюється змінами в соціально-політичній структурі суспільства, поглибленим майнового розмежування в козацькому стані. В національному самовизначенні етносу дедалі більшу вагу почали набувати деструктивні настрої, що поступово переходили в «загальний ціннісно-установочний характер»⁷¹. Під їх впливом відбувається зростання соціального егоїзму та альтруїзму козацької старшини, привласнення нею величезних земельних володінь з загальновійськового (практично, державного) скарбу, «ігнорування на місцях інтересів трудящих»⁷². Свою негативну роль у цьому процесі відіграла й Московська держава, у складі якої Україна була змущена перебувати після 1654 р. Фактично, починаючи з гетьманування І. Виговського і включно до 1676 р., соціальні настрої і свідомість суспільства обумовлювалися умовами громадянської війни.

Отже, психологічний фон доби Національно-визвольної війни та стан суспільної свідомості на цьому часовому відрізку — це складна і багатогранна дійсність. Існуючі ж на сьогодні дослідження з проблеми є лише мозаїчними вкрапленнями в загальну панораму полотна, яке ще належить створити.

---

¹ Винокурова С. Масова свідомість у ситуації соціальної кризи: пошук еквівалентів втрачених ілюзій // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 1. — С. 9–10.

² Див.: Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. — Львів, 1878; Рильський Ф. К изучению украинского народного мировоззрения // Киевская старина. — 1888. — № 11; 1890. — № 9–10; 1905. — № 4–5; Булашов Ф. Космогонические воззрения

украинского народа. — К., 1908; Чижевський Д. Філософія на Україні (Спроби історіографії). — Прага, 1926; Липпа Ю. Призначення України. — Львів, 1992 та ін.

³ Костомаров Н. Две русские народности // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — Т. 1. — СПб., 1863; Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 1. — К., 1931; Т. 9, ч. 2. — К., 1937; Його ж. З історії релігійної думки на Україні. — Л., 1925; — Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. — К., 1991; Максимович М. А. Собрание сочинений. — Т. 1. — К., 1876; Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — СПб., 1873-1877; Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII в. — Т. 1, вып. 1. — Прага, 1924. — 228 с.; Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. — 1894. — № 11, 12 та ін.

⁴ Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Філадельфія, 1991; Його ж. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. — Філадельфія, 1990.

⁵ Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — К., 1991; Його ж. Українська державна думка і Європа. — Львів, 1918.

⁶ Кревецький І. Українська державна ідеологія (Історичний нарис) // Громадський вісник. — Львів, 1992. — № 113-117.

⁷ Возняк М. Українська національна ідея і державна думка (Історично-фільософічна стаття) // Громадська думка. — Львів, 1920. — № 27.

⁸ Крип'якевич І. П. Социально-политичні погляди Богдана Хмельницького // Укр. іст. журн. — 1957. — № 1. — С. 94-105; Його ж. Богдан Хмельницький. — К., 1954; Його ж. Історія України. — Львів, 1990. — 520 с.

⁹ Шевченко Ф. П. Освободительная война украинского народа 1648-1654 гг. в восприятии общественности славянских стран // Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів. — К., 1988. — С. 69-81; Його ж. Історичне минуле в оцінці Б. Хмельницького // Укр. іст. журн. — 1970. — № 12. — С. 126-132; Його ж. Історичне минуле в сприйнятті Богдана Хмельницького // Укр. іст. журн. — 1982. — № 2.

¹⁰ Степанков В. С. Социальная политика гетманской администрации в годы освободительной войны украинского народа (1648-1654 гг.) и борьба против нее крестьянства и казацкой голытьбы // История СССР. — 1979. — № 3. — С. 71-84.

¹¹ Смолій В. А. Формування соціальної свідомості учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII-XVIII ст.) // Укр. іст. журн. — 1985. — № 6. — С. 31.

¹² Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII-XVIII ст. — К., 1986. — 264 с.

¹³ Chyncewska-Hennel T. Swiadzm narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyku XVII do polowie XVIII w. — War., 1985.

¹⁴ Velychenko S. The influence of Historical, Political and Social Adeas on the Politics of Bohdan Khmelnytskyi and the Cassack Officers between 1648 and 1657 i Ph. D. diss. — London, 1980.

¹⁵ Див.: Бойко Ю. Професор доктор О. П. Оглоблин як історик духовно-політичного росту козацької України // Український історик. — 1975. — Ч. 1-2.

¹⁶ Стаків М. Вплив Хмельниччини на формування української нації // В 300-ліття Хмельниччини (1648-1948). — Мюнхен, 1948.

¹⁷ Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. — 1894. — № 11. — С. 242.

¹⁸ Див.: Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина // ЗНТШ. — Т. 23–24. — Львів, 1898; Його ж. З політичного життя старої України. — К., 1918.

¹⁹ Смолій В. А. Степанков В. С. У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992. — С. 41.

²⁰ Там же. — С. 35.

²¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет / 2-е вид., доп., перероб. — К., 1995. — 623 с.

²² Сергійчук В. І. Вплив Хмельниччини на розвиток національної свідомості українського народу // Богдан Хмельницький та його доба (Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана). — К., 1996. — С. 65–68; Руденко Р. Г. Політичні орієнтири Богдана Хмельницького в боротьбі за незалежність України // Там же. — С. 66–65; Соболь П. І. Моральno-етичні проблеми Визвольної війни // Там же. — С. 68–70; Щербак В. О. Чинники становлення козацької свідомості // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали V Всеукраїнських історичних читань). — К.; Черкаси, 1995. — С. 93–97; Гуржій О. І. Переяславська угода і українсько-російські стосунки 1654–1657 рр. у сприйнятті народних мас України // Там же. — С. 196–198 та ін.

²³ Смолій В. А. Традиції Визвольної війни 1648–1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга половина XVII–XVIII ст.) // Укр. іст. журн. — 1991. — № 1. — С. 13–23; Його ж. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5. — С. 61–72; Степанков В. С. Формування державної ідеї в Українській козацькій республіці (1648–1676 р..) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали других Всеукраїнських історичних читань). — Черкаси, 1992. — С. 31–34; Верба І. В. Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Республіканських історичних читань). — К., 1991. — С. 79–84; Степанков В. С. Богдан Хмельницький і проблема соборності Української держави (1648–1657 рр.) // Богдан Хмельницький та його доба (Матеріали Міжн. наук. конф., присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана). — К., 1996. — С. 20–25; Його ж. Ідея Української держави й Річ Посполита (1648–1660 рр.) // Україна-Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість. — К., 1993. — С. 76–87; Його ж. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 14–33 та ін.

²⁴ Яковенко Н. Між правдою та славою (Не зовсім ювілейні раздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність. — 1995. — № 12. — С. 68.

²⁵ Там же. — С. 70.

²⁶ Яковенко Н. Розтятий світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини // Сучасність. — 1994. — № 10. — С. 70.

²⁷ Див., наприклад: Горошко С. В. Структура і світогляд українського суспільства на початковому етапі Визвольної війни // Богдан Хмельницький та його доба. — С. 119–121.

²⁸ Див., наприклад: Дашкевич Я. Національна свідомість українців на зламі XVI–XVIII ст. // Сучасність. — 1992. — № 3 та ін.

²⁹ Нічик В. М. Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI — початок XVII ст.). — К., 1991. — С. 9.

³⁰ Там же. — С. 9–10.

³¹ Там же. — С. 376.

³² Див.: Смолій В. А. Гуржій О. І. Як і коли почала формуватися українська нація. — К., 1991. — 110 с.

³³ Вахабов М. В. От средневековья к вершинам современного прогресса. — М., 1965. — С. 250.

³⁴ Сас П. М. Реформаційні погляди Івана Вишенського — прояв опозиції пануючій ідеології феодального суспільства // Укр. іст. журн. — 1987. — № 6. — С. 102.

³⁵ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 67.

³⁶ Степанков В. Ідея Української держави й Річ Посполита (1648–1660 рр.). — С. 76.

³⁷ Там же. — С. 76–77.

³⁸ Грачотті С. Українська культура XVII ст. і Європа // Всесвіт. — 1995. — № 3–4. — С. 147–148.

³⁹ Там же. — С. 148.

⁴⁰ Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст. — С. 334.

⁴¹ Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. — К., 1991. — С. 194.

⁴² Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5. — С. 69.

⁴³ Смолій В. А. Формування соціальної свідомості учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII–XVIII ст.) // Укр. іст. журн. — 1985. — № 6. — С. 31, 32.

⁴⁴ Смолій В. А. Традиції Визвольної війни 1648–1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга половина XVII–XVIII ст.) // Укр. іст. журн. — 1991. — № 1. — С. 14.

⁴⁵ Смолій В. А. Формування соціальної свідомості учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII–XVIII ст.) // Укр. іст. журн. — 1985. — № 6. — С. 32.

⁴⁶ Борисенко В. Україна середини XVII ст. у спогадах сучасників // Київська старовина. — 1995. — № 4. — С. 43.

⁴⁷ Смолій В. А. Формування соціальної відомості учасників народних рухів на Україні. — С. 33.

⁴⁸ Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 238.

⁴⁹ Крип'якевич І. П. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького // Укр. іст. журн. — 1958. — № 1. — С. 102.

⁵⁰ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. — С. 597.

⁵¹ Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст. — К., 1984. — С. 106–124.

⁵² Величко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII–XVIII ст. // Ментальність та історія ідей. — Т. 1. — К., 1992. — С. 121.

⁵³ Трофимчук О. Літературний текст бароко як відображення світогляду доби // Ментальність та історія ідей. — Т. 2. — К., 1993. — С. 108.

⁵⁴ Саган О. Н. Українське православя — концентрований вираз самобутнього духовного розвитку українського народу // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали ІІ Всеукраїнських історичних читань). — Черкаси, 1992. — С. 49–50.

⁵⁵ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 71.

⁵⁶ Плохій С. М. До історії формування політичного секуляризму на Україні (Богдан Хмельницький і Сильвестр Косов) // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації: Зб. наук. праць. — К., 1991. — С. 76–91.

⁵⁷ Трофимчук О. Літературний текст бароко як відображення світогляду доби. — С. 112.

⁵⁸ Там же. — С. 11.

⁵⁹ Філософія Відродження на Україні — С. 298.

⁶⁰ Трофимчук О. Літературний текст бароко як відображення світогляду доби. — С. 106.

⁶¹ Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті. — Т. 1. — К., 1987. — С. 71.

⁶² Крекотень В. И. Тема науки в барочной украинской поэзии 30-х годов XVII века // Барокко в славянских культурах. — С. 275.

⁶³ Наливайко Д. С. Українське літературне барокко в європейському контексті // Українське літературне барокко. — К., 1987. — С. 55.

⁶⁴ Див.: Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — К., 1970. — 132 с.; Франко І. Студії над українськими народними піснями. Хмельниччина // ЗНТШ. — Т. 98. — Львів, 1910. — С. 112.

⁶⁵ Українська література XVII ст. — К., 1987. — С. 280.

⁶⁶ Гуржій О. Про деякі оцінки політичної та військової діяльності Богдана Хмельницького в історичних піснях та думах українського народу // Доба Богдана Хмельницького. — С. 165, 166.

⁶⁷ Лімборський І. Феномен «маленької людини» в українській культурі XVII — початку XVIII ст. // Вісник НАН України. — 1944. — № 78. — С. 103.

⁶⁸ Філософія Відродження на Україні. — С. 267.

⁶⁹ Овсійчук В. А. Українське мистецтво другої половини XVI — першої половини XVII ст.: Гуманістичні та визвольні ідеї. — К., 1985. — С. 7, 182.

⁷⁰ Жолтовський П. М. Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст. — К., 1988. — С. 55.

⁷¹ Парыгин Б. Д. Социальное настроение как объект исторической науки // История и психология. — М., 1971. — С. 99.

⁷² Степанков В. С. Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення та боротьби за незалежність (1648–1657 роки): Автореф. дис... докт. іст. наук. — К., 1993. — С. 52.